

- России. – Вып. XXV: Купля-продажа земель в Европейской России 1910 г. – СПб., 1917.
34. Анфимов А.М., Макаров И.Ф. Новые данные о землевладении Европейской России // История СССР. – 1974. – №1.
35. Динамика землевладения в России 1906-1914 гг. / Сост. А.М. Анфимов, И.Ф. Макаров. – М., 1988.
36. Леценко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. – К., 1970.
37. Ковальченко И.Д., Бородкин Л.И. Два пути буржуазной аграрной эволюции в Европейской России (Опыт многомерного типологического анализа) // Аграрная революция России и США в XIX – начале XX века: Материалы советско-американских симпозиумов. – М., 1991.

О.П. Реєнт

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В довгі часи нашого досвітнього життя ми все повторювали, що в селянстві і тільки в селянстві лежить будучина українського відродження і взагалі будучина України. Протягом цілого століття українство і селянство стало ніби синонімами.

Михайло Грушевський [1, 162]

Сільське господарство залишалося провідною галуззю економіки Російської імперії на початку ХХ ст. Воно забезпечувало населення основними продовольчими товарами, легку й харчову промисловість сировиною, а державну скарбницю – грошовими надходженнями, одержаними за рахунок податків, експорту зернових і технічних культур та продуктів тваринництва. Вищі урядовці оцінювали сільськогосподарський сектор економіки як найважливіший промисел в імперії. За офіційними урядовими даними, землеробство давало близько двох третин національного багатства – „не менше 9 млрд. крб. від річної продуктивності країни в 15 млрд. крб.” [2, 1834].

На загальноімперському фоні солідною була частка сільськогосподарського виробництва України. Маючи напередодні Першої світової війни близько 18 % населення імперії з урахуванням Фінляндії і Царства Польського, Україна виробляла щорічно сільськогосподарської продукції в 1909–1913 рр. на 2 млрд. крб., у тому числі товарної – на 694,26 млрд. крб. [3, 546].

У передвоєнні роки сільське господарство України стало на шлях інтенсивного розвитку. Приватновласницькі і навіть трудові селянські господарства використовували сільськогосподарські машини і досконалі знаряддя праці. Українське село втягувалося в товарно-грошові відносини, продукція землеробства у великих обсягах експортувалася на ринки країн Близького Сходу та Європи. Вартість вивезеного з України на зовнішні ринки хліба становила у 1913 р. 235,5 млн. крб. [3, 572], або близько 40% експорту царської Росії.

Однак безліч чинників стримувало розвиток сільського господарства України. Найбільш обтяжливим для селянства було малоземелля, породжене кріпосницькими пережитками, наявністю великого землеволодіння. Збут продовольчих товарів, особливо хлібних культур, не давав належного прибутку. На ринках Великої Росії українські

виробники хліба потерпали від завищених залізничних тарифів, на ринках Європи – від високих фрахтів іноземних пароплавів, слабкої промислової інфраструктури і численних торгових посередників.

На величезних просторах Російської імперії, особливо в районах, віддалених від залізниць, все ще існували натуральні господарства з низьким рівнем агрокультури й епізодичними зв'язками з ринком. Попри ці та інші негаразди представники правлячих кіл царської Росії традиційно висловлювали впевненість у тому, що сільське господарство є невичерпним джерелом продовольчих ресурсів і чинником величезних переваг над потенційними противниками на випадок масштабної війни.

Земельні ресурси України в роки війни

Ледве не з первісних часів Україна характеризується наявністю розвиненого землеробства з надзвичайно широким спектром зернових культур і багатогалузевим скотарством. Напередодні Першої світової війни середньорічне виробництво хліба в дев'яти губерніях Наддніпрянської України перевищило 1 млрд. пуд., і вона стала вважатися однією з найбільших житниць Європи. Однак ряд аспектів розвитку землеробства на початку ХХ ст., зокрема й стану земельних ресурсів, все ще залишаються недостатньо висвітленими в історичній літературі.

За даними Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ (ЦСК), населення дев'яти українських губерній у складі Російської імперії становило на 1 січня 1914 р. 32638,6 тис. осіб, із них у сільській місцевості – 27682,4 тис. [4, 566–567]. Отже, в селах мешкало 84,81% осіб, більшість яких була зайнята в аграрному секторі. За підрахунками дослідників, питома вага сільськогосподарського виробництва переважала промислову частку в господарському балансі України й становила 51,8%.

Як зазначалося вище, характерною рисою аграрних відносин в Україні була наявність великого поміщицького землеволодіння і селянського малоземелля, що спричиняло соціальне напруження, призводило до гострих конфліктів. Тим більше, що за 40 років після скасування у 1861 р. кріпосного права сільське населення України зросло на 86%, а площа селянських земель тільки на 31%. За даними ЦСК, в Україні нараховувалося напередодні Першої світової війни 229 173 приватні володіння, які мали 20 604 750 дес. орної і неорної землі. Середній розмір приватновласницького володіння становив близько 90 дес. землі. Але остання цифра делікатно замальовує дійсний середній розмір одного поміщицького землеволодіння, яке було незрівнянно більшим. За даними сільськогосподарського перепису 1916 р., в губерніях Лівобережної України тільки посівна площа одного земельного власника становила в середньому 74,3 дес., Правобережної України – 170,4 дес., Південної України – 113 дес. посіву [5, 57].

У губерніях Правобережної України найбільшими були маєтності польських, російських та подекуди українських землевласників. Князь Трубецький мав 31 тис. дес. землі, графи Бобринські – близько 44 тис. дес., графи Браницькі – 167 тис. дес., графи Потоцькі – 107 тис. дес., князь Сангушко – 65 тис. дес., Лопухін-

Демидов – 22 тис. дес. Більш повну картину приватного землеволодіння в цьому регіоні засвідчують дані Київського товариства сільського господарства, в якому на 1 січня 1913 р. нараховувалося 288 осіб. Вони володіли такою кількістю землі: 3,8% членів товариства мали від 10 до 100 дес. землі, 16,9% – від 100 до 500 дес., 22,5% – від 500 до 1 тис. дес., 31,9% – від 1 тис. до 3 тис. дес., 6,2% – від 3 тис. до 5 тис. дес., 8,7% – від 5 тис. до 10 тис. дес., 5% – від 10 до 20 тис. дес., 4,4% – від 20 до 50 тис. дес., 0,6% – понад 50 тис. дес. [6]. Отже, серед членів товариства не було представників трудового селянства, більшість великих землевласників регіону являла собою своєрідну касту, яка була відгороджена від народу не тільки майновим, але й мовним бар'єром та ментальністю.

У губерніях Лівобережної України середній розмір приватновласницького володіння, за даними ЦСК, був значно меншим: у Харківській губернії – 97,2 дес., Полтавській – 30,4 дес., Чернігівській – 27,1 дес. Але й тут були великі маєтності російських поміщиків і нащадків козацької старшини, які свого часу одержали дворянські титули і стали служити Російській державі – Скоропадські, Кочубеї, Капністи та інші. Частина великих земельних власників – Терещенки, Харитоненки та ін. – займалися підприємництвом. Зокрема, П. Харитоненко був власником 10 цукрово-пісочних і пісочно-рафінадних заводів. Близько десятої частини земельного фонду Лівобережної України належало рядовим козакам, які розселилися по селах з часів Запорізької Січі. На початку XX ст. вони, як правило, мали такі ж земельні наділи, як і інші селяни. Проте козацькі сім'ї, краще зберігаючи у своїй пам'яті події минулого, боротьбу своїх предків за волю України, виділялися своїм патріотизмом, ментальністю.

Своєрідним був колорит землеволодіння на території Південної України. Українське населення проживало на степових просторах цього краю з давніх часів. Перебуваючи під захистом Запорізької Січі, воно займалося хліборобством, скотарством, рибальством і торгівлею з кримськими татарами. Їхні нащадки володіли земельними площами в 20 – 30 і більше дес. на одну сім'ю. З кінця XVIII ст. на південні степи переселялися селяни з Чернігівської, Полтавської, Київської та інших губерній. Після приєднання Північного Причорномор'я до Російської імперії етнічні росіяни розселилися переважно в містах, а в селах з'явилися тільки в другій половині XIX ст.

Водночас Російська держава під приводом підвищення рівня землеробської культури стала насаджувати в цьому краї, починаючи від правління цариці Катерини II, німецьке й болгарське землеволодіння. Переселенці-німці отримували земельну площу на сім'ю в розмірі 60 – 65 дес., болгарини – 50 дес., а українці – в декілька разів меншу, в середньому на одну сім'ю близько 11 дес. Земельні площі розміром у тисячі, а то й десятки тис. дес. отримали російські дворяни і німці, які перебували на російській службі, – Келлери, Штумпфи, Затлери, Гонгауфи та ін.

Згідно з маніфестом Катерини II, німецьким переселенцям надавалися громадянські й релігійні свободи, вони звільнялися від військової повинності і

будь-якого платежу державі протягом 30 років, а також мали право займатися торгівлею і промислом, засновувати фабрики і мануфактури з використанням праці кріпаків тощо. Болгарським переселенцям також надавалася грошова допомога в розмірі 125 крб. на сім'ю – немалі на той час гроші для селянина. Певне уявлення щодо національного складу населення Південної України дають статистичні дані по Бердянському повіту Таврійської губернії. На 1 січня 1914 р. тут проживало 423 298 осіб, з них 270 911 (64%) – українці, 54 182 (12,8%) – болгарини, 53 913 (12,5%) – етнічні росіяни, 35 980 (8,5%) – німці. Болгарини й особливо німці проживали окремими компактними поселеннями. Болгарські села були розкидані по різних волостях Бердянського повіту, переважно в його південній частині, а німецькі села згуртувалися в південно-західній частині, де були організовані дві цілковито німецькі волості – Гальбшдатська і Гнадельфельдська [7]. В інших повітах Південної України були деякі відмінності щодо національного складу населення. У Маріупольському повіті, наприклад, було багато греків. Але скрізь переважали українці, становлячи дві третини й більше всього населення.

Ще однією особливістю південного землеробського краю була нестача робочої сили. Землеробські райони Півдня масово притягували до себе вихідців з Волинської, Подільської, Київської, Полтавської, Чернігівської та інших губерній, де заробітки під час польових робіт були в декілька разів нижчими. У 1893 р. для відхідників було видано 148 тис. паспортів у Полтавській губернії, 129 тис. – у Київській, 120 тис. – у Харківській [8, 50]. Наведені цифри відбивають реалії двадцятирічної давності стосовно досліджуваного регіону. Слід врахувати й те, що частина відхідників, які одержували паспорти, вирушила на заробітки в міста й на залізницю. Однак безліч фактів засвідчує, що ситуація з робочою силою не змінилась і напередодні Першої світової війни. Одна Херсонська губернія потребувала 150 тис. приїждлих робітників. За повідомленням преси, тільки у південні райони німецького землеволодіння щорічно прибували на заробітки з Полтавської губернії понад 100 тис. селян [9].

Важливими є дані ЦСК щодо розмірів селянського землеволодіння напередодні Першої світової війни. Згідно з ними, селяни України мали 20 128 454 дес. орної і неорної землі. Це означає, що 229 173 приватні власники мали землі на 476 296 дес. (1,16%) більше, ніж декілька мільйонів сільських господарів. Розмір посівної площі одного селянського господарства становив у середньому, за даними сільськогосподарського перепису 1916 р., на Лівобережжі 3,9 дес., Правобережжі – 2,3 дес., а в губерніях Південної України – 6,9 дес. [5, 58].

Малоземелля спонукало селян відправлятися на заробітки в південні регіони України, на заводи і вугільні копальні, сезонні сільськогосподарські роботи в Німеччину і навіть за океан – у США і Канаду*. До війни селяни напружували сили, намагалися всюди, де тільки можливо, “заробити копійку” для збільшення земельної площі і розширення своїх господарств. А ціни на родючі українські ґрунти були надто високі. Середня ринкова ціна 1 дес. зручної землі в Одеському повіті Херсонської губернії коливалася від 375 до 400

крб. за дес.; у Бердянському повіті Таврійської губернії – від 200 до 350 крб.; в Ольгопольському повіті Подільської губернії – від 350 до 400 крб.; у Липівській волості Роменського повіту Полтавської губернії ціна 1 дес. землі зросла за п'ять передвоєнних років з 350 до 550 крб. Отже, вартість десятини землі дорівнювала річному заробітку гірника, а часто й перевищувала його.

Аналіз земельного орного і неорного фонду був би незавершеним без урахування тих земель, які належали державі, церкві та різним установам. У Подільській губернії таких земель було 7,6% від загального фонду, Київській – 9,2%, Волинській – 11,3%, Херсонській – 11,2%, Таврійській – 10,2%, Катеринославській 4,2%, Харківській – 5,0%, Чернігівській – 5,2%, Полтавській – 2,6%.

Для більш повного висвітлення різних аспектів проблематики нашого дослідження необхідно знати не тільки загальні площі орних і неорних земель, але й посівні площі напередодні війни. Документальні джерела дають різні цифри: 20,8 млн. дес. [10, 79, 83] і 22,9 млн. дес. [11, 4]. Як правило, цими даними й користуються дослідники. На наш погляд, з останньою цифрою можна погодитися з деяким застереженням лише для 1913 р., коли в Україні було зібрано рекордний урожай. Проте важливішими є середньорічні дані за певний період. За нашими підрахунками, середньорічна посівна земельна площа становила у 1909 – 1913 рр. без люцерни й інших кормових трав близько 21,2 млн. дес. Що ж до 1913 р., то під 4-ма головними хлібними культурами (пшениця, жито, ячмінь і овес) було зайнято 20328,5 тис. дес. земельної площі [12, 662]. Для порівняння: середньорічна посівна площа під останніми становила у 1909–1913 рр. 17 858 510 дес., або близько 84,24% від загальної посівної площі.

Структура посівних площ у різних регіонах України мала певні відмінності. У Херсонській губернії під головні продовольчі хлібні культури (пшеницю і жито) відводилося в середньому протягом передвоєнного п'ятиріччя 59,8% посіву, а під кормові (ячмінь і овес) – 37,1%; у Полтавській губернії відповідно – 57,7% і 27,8%, у Подільській – 48,5% і 37,5%. Наведені вище цифри є надзвичайно важливими показниками. Вони яскраво демонструють позитивні й негативні сторони польового господарства України. Останнє пристосовувалося своєрідно до експорту хліба на світовий ринок, особливо пшениці та ячменю. Зворотною стороною цього процесу стала недостатня увага до таких кормових культур, як люцерна, конюшина, ріпак і подекуди кукурудза. Вивіз на зовнішні ринки у великих обсягах ячменю, макухи, висівки та побічних продуктів переробки буряку на цукор різко звужував кормову базу тваринництва, що стримувало відпрацювання механізму переробки зернових продуктів на м'ясо, призводило до його дефіциту на ринку. Останнє особливо гостро виявилось в роки війни.

Війна не внесла радикальних зрушень у структуру посівних площ, хоча виробництво вівса, якого потребувала у великих обсягах армія, зросло в окремих регіонах, що й засвідчує таблиця 1.

Табл. 1.
Структура посівних площ у 1916 р. (в дес.)
[5, 57]

Регіони України	На 100 дес. посівної площі		
	Продовольчі культури	Кормові культури	Технічні й інші культури
Лівобережна Україна	66,6	28,2	5,8
Правобережна Україна	63,2	31,2	5,6
Південна Україна	60,6	37,3	2,1

Порівнюючи дані таблиці з наведеними вище цифрами, слід урахувати, що зростання посіву під продовольчі культури у 1916 р. пояснюється ще й тим, що до земельної площі, відведеної під пшеницю й жито, додані ще й посіви гречки, проса та інших культур. Що ж до посівних площ, відведених у 1916 р. під кормові культури, то вони дещо зросли на Лівобережжі й Півдні України, а на Правобережжі, навпаки, значно зменшилися, що певною мірою можна пояснити скороченням тваринництва у 1915 – 1916 рр. Отже, структура посівних площ для зберігала риси господарювання, характерні для застарілої системи трипільля, пристосованої до експорту хлібних культур.

Як мовилося вище, землеробство в Україні ввійшло на початку ХХ ст. у фазу інтенсивного розвитку. Однак цей процес ще не набув всеосяжного характеру. Селянські господарства, за винятком південного регіону, недостатньо використовували сільськогосподарські машини. Ще обмеженишим було застосування мінеральних добрив. Виробництво суперфосфатів в Європі, за даними Міжнародного сільськогосподарського інституту в Римі, становило у 1910 р. 6105 тис. метр тонн, у тому числі у Франції – 1634, Німеччині – 1354, Італії – 806, Великій Британії – 757, Бельгії – 394, Нідерландах – 385, Австро-Угорщині – 221, Іспанії – 209, царській Росії – тільки 88 тис. метр тонн [13, 132]. Із 45 млн. пуд. мінеральних добрив, які споживалися в землеробстві царської Росії, 35 млн. пуд. завозилися з-за кордону [14, 123]. Сільське господарство України, як і всієї Російської імперії, могло розраховувати лише на природні тваринні добрива, що не могло не впливати на врожайність. Авторитетний на початку ХХ ст. український економіст М.І. Туган-Барановський, аналізуючи зазначений процес, слушно зробив висновок про відсутність належного зв'язку промисловості й сільського господарства у царській Росії. Про низький рівень врожайності час від часу нагадували часописи підприємницьких організацій. Про це засвідчують дані таблиці 2.

Табл. 2.
Середній збір продовольчих культур з 1 дес. в країнах Європи у 1901–1910 рр. (в пуд.) [15, 433]

Країни	Назва продовольчої культури					
	Пшениця	Жито	Ячмінь	Овес	Картопля	Буряк
Цар. Росія (50 губ.)	38	47	51	48	440	1081
Бельгія	157	145	179	161	1042	1885
Велика Британія	149	–	127	118	980	–
Німеччина	137	110	127	122	915	1863
Франція	90	70	84	80	563	1666
Австрія	85	82	90	73	683	1620

Таблиця відображає надто низький рівень продуктивності землеробства в Російській імперії порівняно з провідними європейськими країнами.

Часописи наводили дані щодо врожайності головних хлібів у 1901–1908 рр. у 15-ти країнах Європи. Але й у цьому списку царська Росія, в багатьох регіонах якої “зберігалися ще форми господарювання з часів всесвітнього потопу”, опинилася на останньому місці, маючи середнє виробництво зерна 40 пудів з дес. Попереду йшли такі країни, як Італія – 69 пуд., Румунія – 64 пуд., Іспанія – 64 пуд., Турція – 72 пуд., Данія – 129 пуд. [16, 5].

Однак в окремо взятій Україні врожайність хлібів була значно вищою, ніж у Російській імперії загалом. У 1901–1908 рр. вона становила в середньому на рік, наприклад у Подільській губернії 67,5 пуд. з дес. [16, 5]. Напередодні війни середня врожайність усіх хлібів досягла в губерніях Правобережної України 80 пуд. з дес. Найвищий збір зернових виявився на території Київської губернії у 1916 р. – 92 пуд. [14, 152 – 153]. Деякі приватновласницькі господарства з року в рік мали високі врожаї. У маєтностях П. Харитоненка на Сумщині протягом 15 років поспіль врожайність озимих хлібів становила в середньому 120 і більше пуд. [17]. Водночас на просторах Південної України врожаї були значно нижчими. У несприятливому сільськогосподарському сезоні 1916 р. тут було зібрано в середньому 52 пуд. озимих хлібів з дес. і 41 пуд. ярих [14, 152].

У роки війни помітно скоротився продуктивний земельний ресурс України. За повідомленням засобів масової інформації, розміри посівної площі восени 1914 р. ще не зменшилися, що стало одним із чинників багатого збору зернових культур у 1915 р. Тим більше, що сівба озимих проходила за сприятливих кліматичних умов.

Вивчення цього та інших аспектів сільськогосподарської тематики ускладнюється недоречностями імперської статистики, що визнавали й вищі урядовці. Виступаючи в Державній думі в лютому 1916 р., міністр землеробства О.М. Наумов не приховував, що статистичні дані різних міністерств помітно відрізняються. Загалом, за даними Міністерства землеробства, посівна площа зернових культур скоротилася в європейській частині Російської імперії наприкінці 1916 р. на 8% [14, 55]. Однак у кожному регіоні були свої відмінності. У губерніях, які до війни мали величезний надлишок робочої сили, скорочення посівних площ було значно меншим. На

Чернігівщині до травня 1915 р. посівні площі скоротилися на 1,5 – 2% [18], а на Полтавщині за два роки війни – тільки на 1,2% [19]. Восени 1915 р. площі

під озиминою зменшилися на Харківщині на 3,3%, а в Таврії – на 10,3% [5, 68 – 69]. За даними департаменту окладних зборів Міністерства фінансів, посівна площа в губерніях Правобережної України зменшилася за два роки війни на 15,9%, а на Півдні України – на 12,3% [14, 151 – 152]. У першому випадку основною причиною скорочення посівної площі

було прифронтове розташування зазначеного регіону, у другому – гостра нестача робочої сили. Цілком логічно, що О.М. Наумов звертав увагу думців на надмірний недосів озимих культур восени 1915 р. саме в Подільській, Херсонській, Таврійській і Катеринославській губерніях [2, 1838]. За підрахунками сучасних дослідників, посівна площа в Україні скоротилася, з урахуванням втрати частини території внаслідок наступу австро-німецьких військ, до 1917 р. на 13,3% [20, 42].

Скорочення посівної площі в Південній Україні відбувалося також внаслідок варварських методів ліквідації німецького землеволодіння, розміри якого перевищували 2 млн. дес. Справжні глибоко приховані причини цієї акції коренилися в імперській політиці так званого “вдосконалення національного складу населення на окраїнах Російської імперії”, яка задовго до війни реалізовувалася на просторах Туркестану. Її суть полягала в зменшенні чисельності корінного населення та збільшенні питомої ваги етнічних росіян. Війна відкрила перед націоналістичними колами Російської імперії нові можливості для впровадження в життя цієї небезпечної для багатьох народів політики шляхом конфіскації власності громадян, які не були етнічними росіянами, і депортації їх в інші регіони або за кордон. Заради справедливості слід зазначити, що ліквідація німецького землеволодіння підірвалася ще й хижацькими інстинктами представників великого землеволодіння, які намагалися нажитися за рахунок чужого добра. Засоби масової інформації, пов’язані з цим суспільним прошарком, роздухували в роки війни тезу про необхідність “рішучої боротьби з німецьким засиллям”.

За даними тогочасних засобів масової інформації, великий інтерес до цієї акції виявляло й українське селянство, значна частина якого пролила кров на фронті. На переконання громадськості, переселення після закінчення війни на родючі степові простори сімей воїнів-фронтовиків з густонаселених українських губерній послужило б розвитку продуктивних сил цього краю і послабило б соціальну напруженість у густонаселених районах України. Однак вирішення цього питання було здійснене зовсім не так.

Слід також зазначити, що ліквідація німецького землеволодіння була делікатнішою проблемою, ніж це видається на перший погляд. У жилах російських царів династії Романових, починаючи з XVIII ст., текла кров германських народів. Ще важливішим було те,

що дворянство німецького походження розглядалося в придворних колах як одна з надійних опор царського трону. Не випадково О.Ф. Керенський кинув із сарказмом думцям-націоналістам, тісно пов'язаним із великим землеволодінням, засторогу: "Ця тема не для вас! Ця тема надто небезпечна для тих, кому ви служите!" [2, 431]. Зазначені мотиви справді переважали "на висоті престолу", вони багато в чому й визначили вирішення цього питання. За повідомленням преси, під ліквідацію потрапили переважно землі німецьких фермерів-колоністів, а німецькі за походженням представники великого землеволодіння, які посідали командні посади в армії, поліції та урядовому апараті, як правило, залишалися недоторканими.

Згідно із законом від 13 січня 1915 р., землі офіцерів не підлягали ліквідації. Солдати ж не мали пільг навіть тоді, коли вони, одержавши тяжкі поранення, на все життя залишалися каліками. І тільки в тих випадках, коли вони пішли воювати добровільно, були відзначені нагородами або загинули, їхні землі не підлягали ліквідації. Хто загине, той зможе інколи зберегти землю чи іншу власність – така гірка іронія долі пересічної людини в Російській імперії.

Внаслідок вищезазначеної, сумнівної, з погляду законності, операції землі німецьких фермерів-колоністів за безцінь перейшли в руки російських поміщиків та різномасштабних міських шахраїв-спекулянтів. Приватновласницьке землеволодіння, яке ще до війни мало в губерніях Південної України від 50,4 до 52,6% орної і неорної землі, посилило свої позиції на земельному ринку, а сім'ї воїнів-фронтовиків залишилися з порожніми руками. Ця подія надовго запам'ятається українському селянству, яке ще раз упевнилося, що очікувати покращання свого соціального становища від Російської держави марно.

Вкрай негативними виявилися наслідки ліквідації німецького землеволодіння для продовольчої справи. Німецькі колоністи похапцем розпродували сільськогосподарську техніку, інвентар та худобу й залишали Україну. За підрахунками статистиків Таврійського губернського земства, внаслідок цього в 1916 р. близько 700 тис. дес. землі залишилися не засіяними, що призвело до втрати щонайменше 50 млн. пуд. хліба [21]. Отже, на вирішення цієї проблеми вплинуло пріоритетне становище великого землеволодіння на політичній сцені імперії.

Для повноти характеристики земельних ресурсів України слід зазначити, що посіви під льоном і коноплями, з яких вироблялося рослинне масло й полотно, становили в передвоєнні роки понад 206 тис. дес., під тютюном у різні роки було від 16 до 26 тис. дес., тобто близько 1% посівної площі.

Найважливішою галуззю польового господарства після хлібних культур було буряківництво. Цукровий

буряк вирощувався на території 7 українських губерній, 5 губерній Великої Росії, Кубанської області, Бессарабії і Царства Польського. У різних документальних джерелах містяться розбіжності щодо посівних бурякових площ. Причини цього явища найчастіше мають природний характер: протягом того чи іншого року частина бурякової площі через незадовільний стан пересівалася, тому в підсумкові цифри вносилися корективи.

Бурякові плантації забезпечували цукрові заводи сировиною, а місцеве населення заробітками. У сезоні 1910 – 1911 рр. сільське господарство трьох губерній Правобережної України одержало за цукровий буряк валового прибутку від 59,6 до 65,3 млн. крб. Тільки Подільська губернія продала цукровим заводам близько 150 млн. пуд. буряків й одержала за них понад 20 млн. крб. Загальна вартість виробленого на Правобережжі цукру досягла 170,1 млн. крб. [22, 17, 19], а вартість цукрового вивозу з усієї України оцінювалась у 1913 р. в 267,4 млн. крб. Торгівля цукром давала величезні прибутки у вигляді акцизних надходжень. Без будь-якого перебільшення цукор вливався золотими потоками до державної скарбниці царської Росії, поповнивши її у 1914 р. на 139,5 млн. крб., що становило 21% від усієї суми непрямих податків [23, 151].

Цікаво, що вартість виробленого в Україні цукру забезпечувалася працею селян на площі приблизно 542 тис. дес., що становило лише 2,5% від загальної посівної площі України. Однак у роки війни становище в буряківництві погіршилося, площі посівних плантацій досить різко зменшилися. Останнє яскраво ілюструє таблиця 3.

Табл. 3.
Бурякові плантації в роки війни [24]

Губернії	Тисяч десятин				% до 1915 р.
	1915 р.	1916 р.	%	1917 р.	
Волинська	36299	24394	67,2	21513	59,3
Київська	195782	174173	89	150819	77,03
Подільська	146518	115137	78,6	95683	65,3
Херсонська	17301	17850	103,2	17318	100,1
Полтавська	33863	36940	109,1	36043	106
Харківська	77827	76469	98,2	66219	85,8
Чернігівська	34986	39844	114	33349	95,3
Загалом в Україні	542576	484807	89,35	420944	80,3
Загалом у царській Росії	689919	617770	89,54	524029	75,9

Дані таблиці засвідчують, що найбільші втрати понесло в роки війни буряківництво Правобережної України, особливо в прифронтових районах. У 1916 р. посівні площі буряку зменшилися на Волині порівняно з попереднім роком на 32,8%, на Поділлі –

на 21,4%, на Київщині – на 11%. На Лівобережжі, навпаки, посівні площі під буряком зросли на 14%. Загалом в Україні бурякові плантації зменшилися у 1916 р. на 10,65%, а у 1917 р. – на 19,7% порівняно з 1915 р.

Таким чином, Україна мала достатні земельні ресурси, придатні для забезпечення населення продовольством, а промисловість сировиною. Найбільшою продуктивністю відзначилися старі центри українського хліборобства, особливо території Правобережної України, де врожайність сільськогосподарських культур була найвищою. Степові простори Південної України, попри нижчий рівень врожайності, здатні були давати у великих обсягах надлишки хліба. Структура посівних площ характеризувалася дворазовим переважанням продовольчих культур, що визначалося історичними традиціями українського народу та експортом хліба на зовнішні ринки. Але розвиток землеробства в Україні гальмувався кріпосницькими пережитками у вигляді поміщицьких латифундій, селянським малоземеллям та недостатнім використанням досягнень науки і техніки.

Тваринництво в Україні в роки війни

З давніх часів в Україні розводили велику рогату худобу, коней, овець, свиней тощо. І все ж оцінювати рівень розвитку тваринництва в Україні, як і в Російській імперії загалом, на початку XX ст. досить важко. У країнах розвинутого капіталізму ця галузь сільського господарства вже була широко поставлена на промислову основу й забезпечена кормовою базою методом стаціонарної годівлі худоби. З'явилися спеціалізовані господарства, які потужно працювали на світовий ринок. Цьому сприяли й досягнення науки і техніки. Модерні бойні давали можливість обробляти м'ясо забитих тварин у необхідних обсягах, використовувати побічні продукти їхньої переробки для виготовлення товарів масового попиту. Все це помітно впливало на собівартість продукції, ставило конкурентів на світовому ринку в невідгідні умови. Пароплави і залізничні вагони стали обслуговуватися потужними холодильними камерами, що дозволило перевозити м'ясо на величезні відстані. Зокрема, баранина з далекої Нової Зеландії з'явилася напередодні Першої світової війни на ринках Санкт-Петербурга й стала з успіхом конкурувати з продукцією імперського тваринництва.

У царській Росії стаціонарна форма відгодівлі худоби на початку XX ст. ще не набула поширення, а новітня промислова інфраструктура тваринництва ледве започатковувалася. В азіатській частині Російської імперії – в Калмикії, Башкирії, Туркестані та інших регіонах – скотарство велося первісним способом. Худоба протягом певного часу випасалася, а потім переганялася на нові місця. В Україні велике значення для відгодівлі худоби мали також природні пасовища – луки, долини, різноманітні вигони для домашніх тварин та степи.

Починаючи з другої половини XIX ст., сільське господарство України пристосовувалося до потреб світового хлібного ринку, що призвело, як зазначалося вище, до формування своєрідної структури посівних

площ. Степи, луки й інші пасовища розорювалися й засівалися пшеницею та ячменем, кормова база тваринництва скорочувалася, що певною мірою гальмувало створення механізмів переробки хліба на м'ясо. Поява перших суто скотарських господарств з досить невиразною спеціалізацією була ще неспроможною визначити новітні напрями розвитку галузі.

За кількістю худоби на душу населення Російська імперія напередодні Першої світової війни перебувала в кінці списку землеробських країн світу, про що яскраво свідчить таблиця 4.

Табл. 4.

Кількість худоби на 1 тис. мешканців у 1913 р. [25]

Країни	Вівці	Велика рогата худоба	Свині
Австралія	17500	2350	165
Аргентина	10700	3850	385
США	530	580	630
Канада	–	1320	–
Царська Росія	460	300	90

З таблиці видно, що країни з розвиненим тваринництвом мали на одну тисячу населення в кілька, а то й у десятки разів більше овець, свиней і великої рогатої худоби, ніж царська Росія. Наведені цифри дають можливість краще зрозуміти ті гострі проблеми, що виникли на м'ясному ринку імперії в роки війни.

Ситуація в тваринництві царської Росії ніколи не була відрадною. У пореформений період розвитку капіталізму чисельність населення весь час зростала, внаслідок чого, за підрахунками українського економіста С.С. Остапенка, кількість худоби на душу населення послідовно зменшувалася. У 1861 р. на 100 душ населення припадало 35,7 голів великої рогатої худоби, у 1888 р. – 30,6 голів, а у 1908 р. – тільки 26,6 голів. Для порівняння: в Данії на таку ж кількість населення припадало на початку XX ст. 85 голів, Швеції – 50, Швейцарії – 43, Франції – 35, Німеччині – 33 [26, 31]. До того ж більшість названих країн імпортували м'ясо для своїх споживачів у великих обсягах. Отже, й серед європейських країн Російська імперія за рівнем розвитку тваринництва перебувала позаду.

На просторах України розводилися різні породи великої рогатої худоби. У зоні Полісся і на прилеглих до нього територіях переважали бура м'ясо-молочна й біло-хребтова породи, а також червона худоба німецьких колоністів – переважно на Волині. Про їхню роль у сільськогосподарській економіці цього краю свідчать такі факти. Тваринницька продукція Київської губернії в загальному обсязі сільськогосподарських вантажів становила напередодні війни в грошовій одиниці п'яту частину їхньої вартості, а Волинської губернії – третину. На території Волинської, Київської і Подільської губерній уже впроваджувалися стаціонарні форми відгодівлі худоби завдяки широкому використанню побічних продуктів переробки сировини на цукрових заводах і винокурнях – жому, малясу, барди тощо. Із цього регіону

відправлялося щорічно до 150 тис. голів великої рогатої худоби на далекі ринки – в Німеччину, Царство Польське, губернії Північно-Західного краю Російської імперії [27, 103].

На степових просторах цінувалася сіра українська порода, інтерес до якої був величезним як з боку земських фахівців, так і сільських господарів. Зокрема, могутні бугаї-красені розкуповувалися по всій Україні нарозхват. На виставках скотарства в Києві, Харкові та інших містах їх нагороджували золотими медалями. Українські часописи незмінно характеризували сіру українську породу як “славну, здатну виносити всі негаразди й зберігати ті типові екстер’єрні риси і властивості, що найбільшою мірою задовольняють людину: красу, силу, задовільну м’ясність, молочність та істинно дивну витривалість”. Високо цінували сіру худобу й науковці, висловлюючи впевненість, що за допомогою селекційних заходів можна забезпечити її прибутковість і за обставин, що диктувалися ринковими відносинами. Обласний з’їзд сільських господарів, який відбувся у Харкові в 1903 р., визнав за необхідне “створити товариство аматорів сірої української худоби з осіб, які вірять у її високу якість і велику користь для населення” [28].

Проте з часом сіра порода стала поступатися своєю продуктивністю тим породам, які з’явилися внаслідок селекційного відбору в країнах розвинутого скотарства. І могутні прегарні породи корів замінялися, хоча й повільно, тендітними корівками, здатними давати більші надой молока. Навіть у господарствах великих землевласників молочна продуктивність традиційних порід худоби стала поступатися зарубіжним. У стаді Аннівської економії князя В.С. Кочубея на Катеринославщині середня молочна продуктивність становила 57 відер молока на рік, хоча надой поступово зростали до 180 – 189 відер молока. У стаді С.С. Деконського надой окремих корів зросли до 360 відер молока на рік [29].

І все ж Кочубей, Деконський, Остроградський та інші землевласники

Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії віддавали перевагу сірій українській породі великої рогатої худоби. Мотиви, які визначали їхній підхід до цієї важливої справи, були різними: відданість усталеній віками традиції, вияви своєрідного аматорства, здатного ігнорувати новітні тенденції, зрештою, навіть своєрідна економічна вигода. Дволітніх породистих бичків сірої породи реалізовували за неймовірно високими цінами – від 300 до 1200 крб. за голову. В Аннівській економії Кочубея продавалися щорічно, за свідченнями преси, породисті бички і телички за найвищими цінами [29].

Однак пріоритетне значення для сільських господарів мали, безперечно, воли й коні. Вони виконували функцію тяглової робочої сили, разом з коровами та іншими домашніми тваринами забезпечували населення м’ясними продуктами, а посівні площі – природним добривом-перегноєм. Щодо останнього цікавими є такі факти: у селянських господарств Хорольського повіту Полтавської губернії

вивозили, за підрахунками земських агрономів, 1500 пуд. перегною на одну дес. удобреного поля, Новомосковського повіту Катеринославської губернії – 3000 пуд., а з Уст’янської волості Подільської губернії – 4800 пуд.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Україні виявилася тенденція до заміни тяглової сили волів кіньми. У Полтавській губернії з 1900 по 1910 рр. кількість коней зросла на 73954 шт., або на 20,9%, а волів зменшилася на 89284 шт., або на 35,2%. Аналогічна тенденція спостерігалася і в степовому краї. За 16 років, з 1885 по 1901 рр., в Маріупольському повіті Катеринославської губернії волів стало менше на 31,6%, а приріст коней становив 65,7%. Кількість корів тут зросла на 33%. У Верхньодніпровському повіті на Катеринославщині волів стало менше з 1895 по 1911 рр. на 64,4%, а кількість коней зросла на 50,3%. Найбільш прискореними темпами заміна волів на коней відбувалася в селянських господарствах [29].

Продуктивність робочої худоби в приватновласницьких господарствах була вищою, ніж у селянських. На одну одиницю робочої худоби на всій території європейської частини Російської імперії припадало, за даними сільськогосподарського перепису 1916 р., в середньому 5,7 дес. землі, а в селянських господарствах – 3,5 дес. Питома вага робочих коней у різних регіонах була такою: у селян – 74,8 – 86,4% від загального кінського поголів’я, а у власників – від 68,2 до 90,7% [30, 58]. Решта коней нагулювалися в основному на пасовищах. Реальнішу картину маємо на основі обчислень в окремих регіонах, про що свідчать дані таблиці 5.

Табл. 5.
Співвідношення робочої худоби і земельних площ у селянських господарствах Київщини та Поділля у 1912 р. [31, 11-12]

Робоча худоба	Київська губернія			Подільська губернія		
	Кількість	На 100 госп.	На 100 дес.	Кількість	На 100 госп.	На 100 дес.
Воли	74923	13,9	4	53756	9,4	3
Дорослі коні	418812	77,7	22,9	522689	91,4	28,7

Таблиця яскраво демонструє першорядне значення коней для сільськогосподарського виробництва Правобережної України. У Київській губернії на 100 селянських господарств припадало близько 78 коней і 14 волів, а в Подільській губернії – 91,4 коней і 9,4 волів. У цьому регіоні коні інтенсивно використовувалися не тільки на сільськогосподарських роботах, але й для перевезення вантажів до цукрових заводів і винокурень – мінерального і деревного палива, буряку й виготовленої з нього продукції тощо.

Дещо іншим було співвідношення робочої худоби й посівної площі в селянських господарствах степового краю України. На Катеринославщині на одиницю робочої худоби у селян з надільною землею припадало 4,48 дес., а німців-колоністів – 7,45 дес. [32, 175]. Незрівнянно вищою була продуктивність робочої худоби в ряді поміщицьких господарств. У маєтку Попівка Литинського повіту на Поділлі, власником якого був С.К. Дарсевіль, у 1906 р. на полях працювало 50 волів і 72 коня. Навантаження на одного вола під час оранки становило протягом року в

середньому 16 дес. земельної площі, а на одного коня – 10 дес. [33, 31]. Отже, чим більшими були розміри заорювання в приватновласницьких і селянських господарствах, тим продуктивніше використовувалася робоча худоба.

Характеристику українського тваринництва напередодні війни необхідно доповнити даними про становище свинарства і вівчарства – галузей, які відігравали важливу роль в економіці села. Свині забезпечували населення міст і сіл м'ясними продуктами й експортувалися в країни Європи. Серед 54 губерній європейської частини Російської імперії за чисельністю свиней, яких збували на далеких ринках, перше місце посідала перед війною Полтавська губернія – 80,4 тис. шт., друге місце Волинська губернія – 48,6 тис. шт., четверте місце належало Подільській губернії – 31,9 тис. шт. [34, 17]. На одну тисячу населення в Україні налічувалося в середньому близько 170 шт. свиней, що на 80 шт. більше, ніж загалом у царській Росії, але значно менше порівняно з країнами з розвиненим свинарством. Причини, що гальмували розвиток свинарської галузі в Україні, різні. По-перше, нерозвиненість ветеринарної мережі, наслідками чого були поширеність різноманітних хвороб і підвищена смертність тварин. Та ледве не головною причиною відставання свинарства став надмірний експорт з України ячменю, висівок, макухи та інших продуктів, що спричинило різке послаблення кормової бази тваринництва.

Розвинутою галуззю селянської економіки було й вівчарство. У губерніях Правобережної і Лівобережної України переважали грубошерсті породи овець. Південна Україна стала регіоном тонкорунного вівчарства. Живі вівці, овечі шкури та вовна реалізовувалися на внутрішньому ринку, а також експортувалися в інші країни. Величезне значення вівчарства стало очевидним під час війни. Армія потребувала за роки війни 50 млн. шинелей, 12 млн. армійських кожухів, 15 млн. пар валянок, мільйони шерстяних тілогрійок. Для виготовлення однієї шинелі необхідно було настригти вовни майже з овець. Виготовлення одного армійського кожуха потребувало близько шести овечих шкір, пари армійських валянок – близько 2,5 кг вовни. Отже, промислові галузі, що забезпечували армію одягом і взуттям, потребували десятки млн. овечих шкір.

Важливим завданням дослідників є встановлення абсолютної кількості худоби напередодні і в роки Першої світової війни. Однак стан імперської статистики цьому не сприяє. По-перше, в царській Росії не було уніфікованої методики віднесення старшої вікової групи молодняка коней і великої рогатої худоби до дорослих тварин, що призводило до різною в обчисленнях ще на рівні губерній. По-друге, працівники статистичних служб ігнорували підрахунки за національно-територіальним поділом імперії, що унеможливило обчислення за відсутності даних по губерніях. По-третє, ЦСК належав до структури Міністерства внутрішніх справ, яке впливало, з міркувань політичного характеру, на кінцеві статистичні дані, що підлягали обнародуванню. Враховуючи ці та деякі інші чинники, редакції часописів найбільших підприємницьких організацій піддавали сумніву результати офіційної статистики й почасти віддавали перевагу повідомленням

кореспондентів з регіонів, на основі яких робилися власні підрахунки.

Для певної орієнтації наводимо в таблиці 6 дані про чисельність худоби в Російській імперії, які стосуються до 1911 р.

Табл. 6.
Кількість худоби в царській Росії у 1911 р. (млн. шт.) [35, 266]

Тваринницька галузь	Європейська Росія	Азіатська Росія	Загалом
Велика рогата худоба	39	9	48
Вівці	53	28	81
Свині	13	1,5	14,5

Таблиця засвідчує, що в царській Росії у 1911 р. нараховувалося 48 млн. голів великої рогатої худоби, 81 млн. овець і 14,5 млн. свиней, а в європейській частині імперії відповідно – 39, 53 і 13 млн. шт.

За підрахунками фахівців, щорічний приріст великої рогатої худоби в країнах Західної Європи становив 18%, а в царській Росії – 14%. Це означає, що за рік приріст не перевищував 7 млн. голів великої рогатої худоби, і весь він споживався населенням, лише незначна його частка експортувалася. Станом підтверджується й даними міністра землеробства О.М.Наумова, який заявив у своїй промові в Державній думі, що весь приріст худоби надходить на ринок. Всупереч цим фактам, проведений Ветеринарним управлінням Міністерства внутрішніх справ у 1913 р. перепис виявив 40 млн. великої рогатої худоби і 17 млн. свиней на території європейської частини Російської імперії [5, 15].

На цьому суперечності в імперській статистиці не закінчуються. У розпалі війни, весною і літом 1916 р. в царській Росії було проведено сільськогосподарський перепис, результати якого виявилися набагато кращими від тих, які одержало Ветеринарне управління Міністерства внутрішніх справ напередодні війни. І це після величезних втрат худоби протягом майже двох років війни.

Загальні результати цього перепису було збалансовано у статистичному відділі Особливої наради з продовольства. Вони й сьогодні не можуть не викликати здивування. Виявилось, що кількість коней зросла порівняно з 1913 р. на 15,1%, великої рогатої худоби – на 36,5%, свиней – на 42,1%, овець – на 62,5% [30, 56]. Результати перепису не могли не вплинути на пресу, яка стала повідомляти, що кількість великої рогатої худоби в імперії становить 54,5 млн. [25]. Однак ситуація в тваринництві імперії була незрівнянно прозаїчнішою, про що свідчить стриманість вищих урядовців, обізнаних зі станом справ у цій галузі. “Наше скотарство, – як відверто висловився з трибуни Державної думи товариш міністра землеробства В.Г.Глінка 28 березня 1916 р., – вже декілька років не зростає, не розвивається через те, що потреба в м'ясі настільки велика у порівнянні з його приростом, що цифра в 50 – 51 млн. голів великої рогатої худоби повторюється у статистичних відомостях про російське тваринництво протягом багатьох років підряд” [2, 4153].

Відомий дослідник аграрних відносин на початку ХХ ст. П. Огановський не знайшов у результатах перепису підстав для оптимізму. На його переконання, зростання, наприклад, чисельності коней і великої рогатої худоби відбулося за рахунок включення до дорослих тварин молодняка, який становить серед великої рогатої худоби 47%, серед свиней – 71% [36]. До того ж перепис у багатьох губерніях проводився похапцем і безсистемно. На території Балтського повіту Подільської губернії, наприклад, воли й бугаї підраховувалися в деяких волостях разом з коровами, але без молодняка, а в інших були зведені в одну групу з молодими віковими групами. Окрім цього, вносилися корективи в підрахунки, згідно з пропорціями в інших повітах і даними перепису 1912 р. [34, 30-31]. За визнанням чиновників Подільського губернського земства, статистичним обчисленням Ветеринарного управління напередодні війни також не слід надавати серйозного значення, оскільки вони не були результатом суцільного обстеження свинарства в губернії, а визначалися порівняльним методом з урахуванням попередніх підрахунків. Порівняно ж із 1913 р. сільськогосподарський перепис 1916 р. засвідчив зменшення свиней у губернії на 72 тис. голів [14, 106].

Коментарі в засобах масової інформації з приводу проведеного перепису не були однозначними. В одних часописах висловлювалися занадто оптимістичні оцінки, які навіть стали виливатися в тезу щодо “невичерпних можливостей російського тваринництва”. В інших – відображено відверто скептичне ставлення до підрахунків чиновників Міністерства землеробства та Особливої наради з продовольства. Але найчастіше преса звертала увагу на те, що результати перепису 1916 р. не відбивали жодних реалій, а лише засвідчували помилки, зроблені працівниками Ветеринарного управління у 1913 – 1914 рр. Різко негативною виявилася оцінка харківського часопису гірничо-промисловців Донбасу й Придніпров’я. “Дані проведеного сільськогосподарського перепису, – говорилося в ньому, – виявили злочинну необізнаність стосовно чисельності худоби. Хіба з такими матеріалами в руках можлива яка-небудь планомірна економічна політика?” [37, 14305]. Все це вимагає наведення ряду описів для характеристики справжнього стану тваринництва в Україні ще до війни. Тим більше, що результати перепису 1916 р. в Україні не дали підстав для оптимізму й засвідчили великі втрати у тваринницькій галузі.

Степові райони України традиційно були багаті на велику рогату худобу. У часописах збереглися відомості щодо тваринництва Катеринославської губернії за 1911 р. Згідно з проведеним обстеженням, на Катеринославщині було тоді 736 538 коней. На нашу думку, до цієї цифри додана й старша вікова група молодняка від двох до трьох років. Важливими є й відомості щодо великої рогатої худоби в цій губернії, чисельність якої досягла 784 747 голів. У загальній її масі переважала сіра українська порода – 559 120 голів, або 71%. У Верхньодніпровському повіті, де були тваринницькі господарства великих землевласників, питома вага сірої української худоби становила 88,9%. Загалом у великих приватних власників губернії налічувалося понад 96 тис. голів, у тому числі сірої

худоби – 54%. Окрім цього, в губернії числилося 373 тис. свиней і 384 тис. овець [38, 174; 29].

Проведені обстеження засвідчили досить високий рівень достатку сільських господарів. У селян з наділом землі на один двір у середньому на 9,4 дес. припадало 2,1 одиниці робочої худоби, 1 корова, 1,6 свині, 1,5 вівці. У селян-власників на один двір припадало в середньому 4 одиниці робочої худоби, 2 корови, 4,5 свині, 4,6 вівці, 1,4 нагульних коней, 3,1 іншої нагульної худоби, а у німців-колоністів – 4,2 одиниці робочої худоби, 2,8 корови, 3,1 нагульної худоби, 5,3 свині, 1 вівця, 2,1 нагульних коней. У середньому на один двір німецького колоніста припадало 31,3 дес. землі. Наведені цифри засвідчують, що заможні господарства українців Катеринославщини мало чим поступалися німецьким колоністам [38, 175].

Заслужують на увагу результати перепису худоби, проведеного Київським губернським земством у 1912 р. У губернії зареєстровано близько 2747 тис. голів худоби, з них 891 956 (32,5%) корів, волів і бугаїв, 682 290 свиней (24,8%), 466 295 коней (17%), 703 970 овець (25,6%) [39, 9]. За статистичними даними, в Чернігівській губернії числилося напередодні війни близько 804 тис. овець. На кожну 1 тис. душ населення припадало 176 овець [40].

Результати подвірно-господарського перепису 1910 р. на Полтавщині, які відображені в засобах масової інформації, виявилися, на жаль, неповними. Зокрема, відсутні дані щодо кількості в губернії бугаїв. До всього в Полтаві, Кременчуці та селищі Крюкове поблизу Кременчука перепис взагалі не проводився. За таких обставин кількість дорослих корів і волів становила близько 521 тис. голів [38]. За аналогією до інших губерній, розташованих в середній природно-кліматичній зоні України, де чисельність телят усіх вікових груп становила близько 50%, цю цифру необхідно подвоїти для встановлення справжньої чисельності поголів’я великої рогатої худоби в Полтавській губернії. На Поділлі, згідно з переписом 1912 р., нараховувалося 808 624 шт. великої рогатої худоби [34, 35].

Перепис проводився працівниками місцевих земств, які могли приховувати справжню кількість худоби. За повідомленням засобів масової інформації, земства коректували “в разі необхідності” підсумкові цифри переписів з урахуванням результатів попередніх “та інших обставин”. У 1910 р. селянство Волині мало близько 827 тис. голів великої рогатої худоби, у тому числі бугаїв – 12635, робочих волів – 112 672, корів – 701 487 [14, 94]. Безперечно, разом із телятами всіх вікових груп ця цифра зростає приблизно вдвічі. Справді, уповноважений із закупівлі худоби для армії в роки війни в Волинській губернії В. Дроздов вважав, що підрахунки худоби мали тенденцію до заниження її чисельності. Не завжди враховувалася худоба міщан та інших категорій міського населення, її природний приріст тощо. За його переконанням, на Волині нараховувалося напередодні війни близько 1,3 млн. великої рогатої худоби [14, 464].

Наведені вище факти засвідчують, що кількість великої рогатої худоби в більшості губерній України коливалася від 800 до 900 тис. голів, а на Волині значно перевищувала мільйонну позначку. Ці дані підтверджують підрахунки сучасних дослідників, згідно з якими кількість великої рогатої худоби в Україні

становила напередодні війни близько 8 млн. голів [20, 20, 39]. Як було сказано вище, в українських губерніях простежувалася тенденція до заміни волів кінями, що сприяло розвитку конярської галузі. У 1913 р. в Україні нараховувалося 6022 тис. коней [11, 4]. На нашу думку, остання цифра відображає не тільки чисельність дорослих коней, але й молодняка старшої вікової групи.

Війна негативно позначилася на розвитку тваринництва, призвела до різкого зменшення худоби. Статистика не залишила поточних даних щодо втрат на різних етапах війни. Міністр землеробства О.М. Наумов, інформуючи 18 лютого 1916 р. членів Державної думи про становище в цій галузі, наводив округлені цифри, які дещо відрізняються від інших тогочасних повідомлень. “І за нормального часу, – говорив він, – Росія була бідна домашньою худобою порівняно з іншими державами. На всю величезну територію імперії було у 1913 р. тільки 52 млн. голів рогатої худоби”. Щорічний приріст худоби становив, за його словами, 9 млн. голів. За рік війни на споживання армії було використано 5 млн., а разом із населенням – 14 млн. голів. Остання цифра, на наш погляд, надто суперечлива, можливо, вона враховувала ще й витрати в інших тваринницьких галузях, окрім великої рогатої худоби. Зменшення поголів’я призвело до скорочення щорічного приросту до 7 млн. шт. на другому році війни [2, 1839 – 1840; 31, 14].

За даними статистиків Особливої наради продовольства, загальний забій худоби становив за перші 18 місяців війни понад 10 млн., або близько п’ятої частини всього поголів’я, а в європейській частині імперії, звідкіля в основному й брали худобу для армії, майже 30%. По окремих регіонах втрати були значно більшими. В Україні, зокрема, вони становили від 35 до 45% від усієї чисельності худоби [5, 15]. Останні цифри надто вражаючі, оскільки вони засвідчують, що забій худоби вже на другому році війни здійснювався в Україні не тільки за рахунок нормального приросту, але й “основного тваринницького фонду”.

Найбільші втрати понесли регіони, розташовані у прифронтовій зоні, на шляхах переміщення великих військових угруповань. Згідно з сільськогосподарським переписом 1916 р., в Балтському повіті Подільської губернії, за пропорційним методом підрахунку, кількість волів виявилася вдвічі меншою, ніж у Київській губернії, і вчетверо меншою порівняно з Полтавською губернією. Головною причиною цього явища стала масова закупівля худоби армійськими заготівельниками, що супроводжувалася загрозою реквізиції в разі відмови селян передати худобу інтендантським службам [34, 33 – 34]. Щодо чисельності худоби в усій губернії на першому етапі війни збереглися такі дані: у селянському господарстві поголів’я великої рогатої худоби зменшилося порівняно з 1912 р. на 35 тис. шт., або на 8% [31, 12; 34, 35]. Але з урахуванням природного приросту за минулі 4 роки втрати були значно більшими.

Надзвичайно несприятливим для скотарства Правобережної України став 1915 р. Під загрозою окупації її території земства вели інтенсивну закупівлю худоби для потреб армії, а також переправляли її через Дніпро до Харківщини і далі в губернії Великої Росії.

Лише в організованих формах з цього регіону було евакуйовано близько 1 млн. голів великої рогатої худоби [36]. І без цього порушені війною селянське господарство втрачали під загрозою реквізиції худобу, одержуючи за неї від заготівельників мінімальну плату [41]. Загалом, за даними Міністерства землеробства, зменшення скотарства в губерніях Правобережної України досягло наприкінці 1915 р. 25%, а в окремих місцевостях – до 50% [42].

Найбільших втрат у цьому регіоні зазнало скотарство Волині. До кінця 1915 р. губернським земством та інтендантськими заготівельниками було закуплено в населення щонайменше 100 тис. волів, корів і бугаїв, а евакуаційними комісіями – ще близько 70 тис. Загалом губернія втратила до грудня 1915 р. 450 тис. голів великої рогатої худоби, або близько 54% усього дорослого поголів’я. Причому втрата волів досягла 85%, бугаїв – 73%, корів – 47,5% [14, 95 – 96]. За свідченням вищезгаданого уповноваженого із закупівлі продовольства для армії у Волинській губернії Дроздова, 1916 р. в губернії все ще залишалася 900 тис. голів великої рогатої худоби. Порівняно з довоєнним часом Волинь втратила, за даними Дроздова, 400 тис. голів худоби, або 31% [14, 464].

Матеріали Особливої наради з продовольства констатують значне зменшення поголів’я свиней у губерніях Правобережної України [43, 56]. Затяжний відступ царських військ під тиском армії Центральних держав весною й літом 1915 р. супроводжувався панікою, яка посилювалася тим, що свинячі стада неможливо перегнати на далекі відстані. Цим повною мірою скористалися спекулянти, які скуповували домашніх тварин за низькими цінами. Навіть у Херсонській губернії, де не було безпосередньої загрози окупації, спритні ділки мали на цій операції 120 – 130 тис. крб. прибутку щомісячно [2, 4676]. У Київській губернії кількість свиней скоротилася протягом 1915 – 1916 рр. на 58,5%. Те саме відбувалось у Подільській, Волинській і навіть Чернігівській губерніях, хоча остання належала до Лівобережної України [44, 11]. У Подільській губернії старша вікова група свиней зменшилася за два роки війни майже на 482 тис., або на 80,1%, середня – на 52,7%, молодша – на 10,7% [14, 107 – 108]. Війна завдала великих втрат усім тваринницьким галузям України. Чисельність кінського поголів’я зменшилась у 1916 р. порівняно з довоєнним періодом з 6022 тис. до 5477,2 тис. шт. До армії було мобілізовано до 1 березня 1917 р. близько 500 тис. коней вищого гатунку, що значно ускладнило проведення сільськогосподарських робіт. У 1916 р в Україні налічувалося 4629,4 тис. свиней і 6379,8 тис. овець та кіз [11, 4; 20, 39 – 40].

До війни армія, такі міста, як Санкт-Петербург, Москва, а також великі промислові регіони на зразок Донецького басейну тощо, задовольнялися м’ясом з України, Донської області, Північного Кавказу, Калмикії і Башкирії. Через 20 місяців від початку війни резерви тваринництва за рахунок його природного приросту в цьому величезному регіоні вичерпалися. Уряд вдався до примусового відчуження худоби, передавши цю невдячну функцію місцевим земствам. Останні постали перед вибором у надто складній ситуації: або примушувати населення віддавати худобу державі за надто низькими цінами порівняно з ринковими й втрачати свій авторитет у селянському середовищі, або відмовитися від постачання армії,

залишивши цю делікатну справу реквізиційних заходів прийшлим чиновникам. Однак страх перед діями чиновників, надісланих органами центральної влади, яким цілковито чужі місцеві інтереси, переважив сумніви, і земства взялися за постачання худоби для армії [8, 7].

Загроза реквізиції худоби нависла над усіма губерніями України. Харківщину зобов'язали постачити 110 тис. голів великої рогатої худоби у 1916 р. І тільки за умови виконання цієї повинності губернія могла уникнути масової реквізиції. Катеринославщина ледве забезпечувала м'ясом міста і мільйонне гірничозаводське населення, але уряд зобов'язав губернію постачити протягом 1916 р. 80 тис. голів великої рогатої худоби [45]. Для попередження реквізиції Подільська губерньська земська управа також дала згоду на поставку великої рогатої худоби для армії [34, 42]. Питання щодо становища у тваринницькій галузі господарства обговорювалося за участю О.М. Наумова в Петрограді весною 1916 р. Представники земств України висловили гостре незадоволення обсягами постачань худоби для армії, а також встановленими державою цінами на м'ясо. Те ж саме повторилося на нараді в Москві з питань тваринництва у квітні – травні 1916 р. [46].

Як мовилося вище, вартість кормової бази стримувала розвиток скотарства в Україні. З цієї причини з Полтавської губернії, наприклад, надходило щорічно на ринок, за підрахунками професора Челінцева, 125 тис. голів молодняка великої рогатої худоби [47, 11]. Загроза реквізиції худоби тільки посилила цю тенденцію “до руйнування основного капіталу скотарства”, викликала тривогу на місцях, навіть у командування армії, оскільки виникала реальна загроза зриву забезпечення військ м'ясом. Начальник постачання військ Південно-Західного фронту генерал Маврін надіслав у березні 1916 р. телеграму на ім'я міністра землеробства О.М. Наумова. У ній наголошувалося, що земства Південно-Західного краю наполягають на негайному виданні постанови щодо заборони забою телят і порослят. В.Г. Глінка, заступник Наумова, цитував цю телеграму в Державній думі, зробивши власний висновок: “Весь Південно-Західний край висловлює занепокоєння, клопочуться представники місцевих земств. Це означає, що вони проаналізували всю важливість цього питання, яке сьогодні обговорюється” [2, 4156].

Трохи кращим було становище тваринництва у степових районах України, де молодняк мав змогу протягом літнього сезону нагулюватися на пасовищах. Вдало використовувало пасовища земство Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Представниками земської управи було закуплено з 11 квітня по 15 травня 1916 р. близько 800 шт. молодняка. Після його випасу молода худоба дала приріст м'яса близько 5 тис. пуд. у живій вазі. На цій операції земство мало 23150 крб. прибутку, а в селянських господарствах повіту було збережено 300 голів великої рогатої худоби [8, 8].

Але в другій половині 1916 р. загроза подальшого підриву тваринництва посилювалася. Новий міністр землеробства царської Росії О.О. Бобринський, земельні володіння якого були на Київщині, у своєму представленні до Ради міністрів від 10 жовтня 1916 р. доводить тверезо оцінював стан справ у цій галузі. Врахувавши результати сільськогосподарського

перепису 1916 р., граф визнав, що “скотарство, безсумнівно, переживає тяжку кризу”. Були названі й її основні ознаки та причини: зменшення поголів'я худоби через надмірне вживання м'яса армією; наявність сучасних механізмів переробки кормових продуктів на м'ясо лише “у вигляді пробісок в окремих регіонах”; “низький рівень селекції у тваринництві тощо” [14, 18].

Таким чином, руйнівний вплив війни на тваринництво України був очевидним. Саме звідси інтенсивно постачалася худоба для армії та промислових регіонів, що призвело до різкого зменшення її чисельності. Скорочення кількості дорослих коней і волів створило загрозу проведення сільськогосподарських робіт на всіх земельних площах.

Зменшення корів і старших вікових груп свиней загострювало становище на м'ясному ринку. Найбільших втрат худоби зазнали губернії Правобережної України, розташовані неподалік від місця воєнних дій. Негативно впливали на розвиток тваринництва в Україні реквізиційні заходи уряду, які створили реальну загрозу процесові природного відтворення худоби.

(Далі буде)

* На жаль, останнє є цілковито недослідженим у вітчизняній історіографії. Вважається, зокрема, що еміграція за океан йшла тільки із Західної України.

1. Грушевський Михайло. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991.
2. Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия IV.
3. Лановик Б.Д., Матисьякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. – К., 1999.
4. Ежегодник Министерства финансов. Вып. 1915 г. – Пг., 1915.
5. Известия Особого совещания по продовольственному делу. – 1916. – № 22.
6. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 22 окт.
7. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 17 сент.
8. Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. – 1917. – № 3 – 5.
9. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 16 апр.
10. Сельское хозяйство России в XX веке. – Пг., 1917.
11. Праця в УРСР. Управління народногосподарського обліку УРСР. – К., 1937.
12. Ежегодник Министерства финансов. Вып. 1914 г. – Пг., 1914.
13. Промышленность и торговля. – 1914. – № 3.
14. Экономическое положение России. – Ч. III.
15. Промышленность и торговля. – 1916. – № 15.
16. Экономическая жизнь Подольи. – 1914. – № 6.
17. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 24 марта.
18. Черниговская земская неделя. – 1916. – 29 апр.
19. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 20 окт.
20. Шапошникова Н.О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). – К., 2002.
21. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 4 апр.
22. Экономическая жизнь Подольи. – 1915. – № 5.
23. Гефтер М.Я. Из истории монополистического капитализма в России (Сахарный синдикат) // Исторические записки. – Т. 38. – М., 1951.
24. Горно-заводское дело. – 1916. – № 31. – С. 13969–13970; 1917. – № 34 – 35. – С. 16319.
25. Киевская земская газета. – 1916. – 1 июля.
26. Экономическая жизнь Подольи. – 1914. – № 17.

27. Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. – № 7.
28. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 10 июля.
29. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 3 июля.
30. Известия Особого совещания по продовольственному делу. – 1916. – № 29.
31. Экономическая жизнь Подолки. – 1916. – № 4.
32. Вестник животноводства. – 1913. – № 8.
33. Подольский хозяин. – 1915. – № 11 – 12.
34. Экономическая жизнь Подолки. – 1916. – № 8 – 9.
35. Русский экспорт. – 1912. – № 10 – 11.
36. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 6 окт.
37. Горно-заводское дело. – 1916. – № 38.
38. Вестник животноводства. – 1913. – № 8.
39. Подольский хозяин. – 1915. – № 7.
40. Черниговская земская неделя. – 1914. – 18 июля.
41. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 24 сент.
42. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 21 янв.
43. Известия Особого совещания по продовольственному делу. – 1916. – № 29.
44. Известия Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – 1917. – № 2.
45. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 29 апр.
46. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 20 мая.
47. Челинцев А.Н. К вопросу о формах и направлениях крупно-рогатого скотоводства в черноземной полосе // Полтавские агрономические известия. – 1916. – № 4.

В.І. Дудка, Л.Г. Дудка

ТРАНСФОРМАЦІЯ ВЕЛИКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ У ЛІВОБЕРЕЖНІЙ НАДДНІПРЯНЩИНІ НАПЕРЕДОДНІ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1920 рр.

Аналіз соціально-економічного становища великих землевласників є важливою складовою для загального дослідження революційних подій початку ХХ століття. Він дає змогу охарактеризувати один із векторів рушійних сил революції з відповідною оцінкою його економічних, соціальних та національних позицій. Особливості економічного та історичного розвитку українських територій у XVII – XIX ст. зумовлюють необхідність регіонального дослідження великого землеволодіння напередодні революції 1917 – 1920 років.

Враховуючи чисельність сільського населення і той факт, що від результату їхньої соціально-економічної діяльності та політичних позицій значною мірою залежала внутрішня ситуація в тогочасній Російській імперії, значення дослідження груп сільського населення й аналізу їхньої поведінки в ході революційних подій важко переоцінити. У цьому напрямі вивчення перед сучасними дослідниками постає проблема визначення нижньої межі великого землеволодіння. Українські уряди періоду революції (у березні 1917 – листопаді 1918 рр.) використовували розмір у 200 дес. для “культурних господарств”, але такий підхід не дає відповіді на запитання про приналежність до тієї чи іншої групи землеволодінців у розмірах від 50 до 200 дес., а з позиції уряду Директорії і про землеволодіння у межах 15 – 50 дес.

Перші детальні спроби класифікації було зроблено напередодні революційних змін 1917 року зусиллями

земських статистів [1; 2; 3; 4]. У їхніх звітах і аналітичних роботах простежується намагання узгодити старий становий поділ (поміщики, козаки, селяни) і нові соціально-економічні відносини, що склалися на 1917 рік [3, 32 – 3; 1, 30]. Простеживши взаємозв'язок між історичними становими основами господарювання на землі та економічною ситуацією на 1917 рік, статисти водночас виділяють лише дві категорії селянства: землевласники і безземельні [3, 41; 1, 32; 4, 2 – 3]. Серед перших статистичний довідник [2] подає три групи: великі господарства (понад 500 десятин землі), середні (50 – 500 десятин землі) та дрібні (менш ніж 50 десятин землі), проте уже в довіднику на 1918 – 1919 рр. [3] згадуються лише великі й дрібні господарства, межа між якими була проведена залежно від визначення “трудової норми”, але відсутність чіткого трактування останнього поняття [4; 5] призвела до залишення умовної лінії в 50 десятин. Більш ґрунтовний поділ представлений у праці провідного статиста полтавського земства М.В. Рклицького [1, 32], який виділяє дванадцять категорій у залежності від розміру землеволодіння. Відзначаючи кропітку роботу статистичного бюро, все ж можна констатувати той факт, що поза їхньою увагою залишився цілий ряд особливостей стратифікації сільського населення та їхнього землеволодіння й землекористування початку ХХ століття, а саме:

- основна маса даних стосується лише селянства, а інтелігенція, священнослужителі, адміністративний апарат потрапляють у графу «інші» або взагалі нехтуються, тому повну оцінку сільському населенню дати важко;

- існує великий диференціал у групах сільського населення. Навіть у праці М.В. Рклицького [1] всі 12 груп презентують категорію землевласників із наділом до 50 десятин, а категорія понад 50 десятин не градуїрована;

- не встановлено зв'язки між землеволодінням, орендою землі (як узяттям, так і здачею в найм), прибутками сільського населення від неземлеробських занять та ін;

- не визначено мінімальний рівень забезпеченості землею та мінімальний розмір економічно рентабельного господарства.

Особливу проблему становить і відсутність розмежування між поняттями “землеволодіння” та “господарство”. Для малоземельних категорій сільського населення ці поняття можна ототожнювати, але при вивченні великого землеволодіння стають очевидними розбіжності, що суттєво впливають на основні показники соціально-економічного розвитку.

У 1919 – 1920 рр. питання класифікації груп сільського населення порушувалося кілька разів, проте трактувалося з вузьких партійних позицій, у деклараціях здебільшого використовувалися поняття “трудова норма”, та “справедливий розподіл земель”, без чіткого обґрунтування економічних основ аграрної реформи і найбільш уживаних понять. У цей час викристалізовувався більшовицький підхід до питання стратифікації сільського населення. Він побудований на старому становому поділі, де відбувається протиставлення поміщиків та селянства, останнє ж, у свою чергу, розділяється на чотири групи: куркульство; середньозаможне селянство; сільська біднота; сільський пролетаріат [6, 507].